
ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 821.161.1.09:[791.632:792.026].09

Г. В. Самойленко

**Повість М. Гоголя "Тарас Бульба"
та однойменний кіносценарій О. Довженка
(до проблеми текстуального і мистецького виміру)**

У статті вперше проведено детальний текстологічний та мистецький порівняльний аналіз повісті Гоголя і кіносценарію О. Довженка, з'ясовано основні підходи до перекладу епічного твору на мову кінодраматургії, виявлено спільність у зображенні історичних подій XVII ст., пов'язаних із передоднем національно-визвольної війни запорізьких козаків за свободу і національну незалежність своєї Вітчизни. О. Довженко у розвитку сюжету слідує за Гоголем, вносячи інколи доповнення та зміни (лист козаків турецькому султану, відліт душі Кукубенка на небеса та ін.), які були необхідні для посилення ідейного спрямування твору чи у зв'язку зі специфікою жанру сценарію.

Ключові слова: повість "Тарас Бульба", М. Гоголь, кіносценарій, О. Довженко, переробка.

В статье впервые проведен детальный текстологический и искусствоведческий сравнительный анализ повести Гоголя и киносценария А. Довженко, выяснены основные подходы к переводу эпического произведения на язык кинодраматургии, определены общность в изображении исторических событий XVII в., связанных с кануном национально-освободительной войны запорожских казаков за свободу и национальную независимость своего Отечества. А. Довженко в развитии сюжета следует за Гоголем, внося иногда дополнения или изменения (письмо казаков турецькому султану, отлет души Кукубенко на небеса и т. п.), которые были необходимы для усиления идейной направленности произведения или в связи со спецификой жанра сценария.

Ключевые слова: повесть "Тарас Бульба", Н. Гоголь, киносценарий, А. Довженко, переделка.

As the first attempt at a detailed comparative textological and artistic analysis of N. Gogol's "Taras Bulba" narrative and O. Dovzhenko's scenario this article reveals the main approaches to the translation of an epic work into the language of cinematography, finds similarities in the portrayal of the historic events of the 17th century on the eve of the Zaporozhian Cossacks' liberation war for national freedom and independence of their fatherland. O. Dovzhenko follows Gogol's plot making sporadic additions and changes (the Cossacks' letter to the Turkish sultan, the flight of Kukubenko's soul to heaven etc), necessary to empower the message of the work and to take into account the specificity of the scenario genre.

Key words: "Taras Bulba" narrative, film scenario, N. Gogol, O. Dovzhenko, transformation.

Однією із яскравих сторінок подальшої долі повісті Гоголя "Тарас Бульба" була її екранізація. На екранах багатьох країн з'явилися гоголівські герої. Першим із українців, хто звернувся до майбутньої екранізації повісті, був Олександр Довженко – видатний майстер світового кіно. Ще з дитячих років він любив твори Гоголя, перечитував їх, а ставши кіномитцем, поставив за мету перенести на екран образи гоголівської повісті. Він зізнався: "Гоголь володів моєю душею".

О. Довженко розумів складність перекладу досить відомої повісті на мову кіноекрана. На нараді працівників Київської кіностудії режисер розкрив основні принципи роботи над класичним твором: "Треба володіти якостями видатного хірурга, щоб "препарувати" повість і так перенести її на екран, щоб ні одна клітинка не була порушена, щоб залишився весь аромат твору, його краса, щоб відчувалася душа народу" [2, т. 1, с. 434].

Саме цим керувався митець, коли почав писати сценарій, роботу над яким він завершив навесні 1941 р. О. Довженко у своїй кіноповісті, а саме так можна назвати його сценарій, намагався передати дух народу. "Я вважаю, – зізнався Олександр Петрович, – що повість ця написана Гоголем у найвищій мірі "кінематографічно", і я намагався, щоб у режисерському сценарії не було помітно "швів" і слідів мого втручання. У фільмі будуть діяти персонажі повісті, у недоторканому вигляді залишаться сюжет і композиція твору" [3, т. 5, с. 307].

Не одразу все вдавалося. В архіві митця залишилося три варіанти сценарію. Лише останній режисер взяв до роботи.

Газета "За більшовицький фільм" надрукувала уривок із цього кіносценарію, зазначаючи при цьому: "Сценарій "Тарас Бульба"

побудовано так, що вся сила і краса твору М. Гоголя залишилась недоторканою (1941, 20 квітня)".

У травні О. Довженко почав готувати третій варіант кіносценарію до екранізації, але розпочалася війна – фашисти напали на Радянський Союз.

Один і той же текст осмислювали з різною метою два видатні митці. І О. Довженку необхідно було відтворити у своєму творі геніальний гоголівський текст, який мав свою оригінальну мовну і художню специфіку.

У повісті Гоголя 12 розділів. О. Довженко перший розділ повісті "Зустріч Тараса Бульби з синами" детально продумує, розбиває її на декілька частинок, даючи їм назви: 1. Двір Бульби. 2. Світлиця Бульби. 3. Двір. 4. Київ. 5. Двір. 6. Світлиця.

Як і Гоголь, О. Довженко розпочинає свою кіноповість словами: "А поверотись-ка, сын! Экой ты смешной!" – "А повернись-но, сыну! Який-бо ти смішний". Але далі режисер у самому описі відходить від Гоголя і дає більш детальну характеристику, яка конкретизує дії акторів і режисера під час роботи над фільмом.

У Гоголя епізод зустрічі побудований майже на одних репліках, у Довженка ці ж репліки вплітаються в описовий текст. "Тарас Бульба з синами стояв посеред великого двору. Двір поріс споришем. Спереду невеликий старосвітський полковницький будинок, соломою вкритий. На стрісі мох і навіть кущик жита. Праворуч комора дерев'яна, рублена. Між коморою та будиночком ворота й хвіртка. Біля воріт дві тополі. Ворота відчинені. Видно, що сини тільки що заїхали в двір. Тут стояли їх коні й слуги. За ворітьми – кілька вершників. У хвіртку входили сусіди й сусідки. З комори до будинку пробігла моторна дівчина" [2, т. 1, с. 234].

У Гоголя цього деталізованого тексту немає, хоча подальший розвиток дії іде за повістю з використанням відповідних реплік, які звучать гарною українською мовою. Лише у деяких місцях вони уточнюються. Так, після сказаних слів Остапа: "За образу не подивлюся й не уважу нікому" О. Довженко звертає увагу на психологічний стан Бульби: "Тарас дивиться на Остапа такий здивований, начебто це був і не Остап зовсім, а не знать що" [2, т. 3, с. 234]. В іншому випадку гоголівський текст випадає, бо, на думку режисера, його не можна було використати. Це торкається опису матері. Після її слів: "Смотрите, добрые люди: одурел старый! Совсем спятил с ума!" іде характеристика: так "говорила бледная, худощавая и добрая мать их, стоявшая у порога и не успевшая еще обнять ненаглядных детей своих".

Кіноепізод "Світлиця Бульби" у О. Довженка дещо збіднений в описовій його частині. У Гоголя іде детальна характеристика двох красивих дівчат-служниць: "Они, как видно, испугались приезда паничей, не любивших спускаться никому, или же просто хотели соблюсти свой женский обычай: вскрикнуть и броситься опростометью, увидевши мужчину, и потом долго закрываться от сильного стыда рукавом" [1, с. 42].

Далі Гоголь дає детальний опис світлиці з усіма її прикрасами: "Светлица была убрана во вкусе того времени, о котором живые намеки остались только в песнях, да в народных думах, уже не поющих более на Украине боролатыми старцами-слепцами, в сопровождении тихого треньканья бандуры, и в виду обступившего народа; во вкусе того бранного, трудного времени, когда начались разыгрываться схватки и битвы на Украине за унию" [1, с. 42–43].

Гоголь на цілу сторінку описує світлицю з її маленькими вікнами, навколо яких були зроблені червоні обводи, а полиці переповнені різного роду пляшками, кубками, чарками турецької, черкеської та угорської обробки та чеканки, з іконами у парадному кутку, широка пічка з запіччям та прикрасами, які були добре відомі ще з малих років Остапу і Андрію. Все це випадає із довженківського тексту. Можливо, все це буде виписано художником в сценографії до фільму.

В епізоді "Світлиця" вся увага звернена на Тараса Бульбу і гостей, а він запросив до гостини всіх сотників і полкових чинів. Весь подальший текст сценарію співпадає з гоголівським, бо побудований на діалогах. Крім цього, після слів Тараса, який сповістив, що завтра їде з синами на Січ, О. Довженко подає характеристику матері: "Бідна мати, звикши вже до таких вчинків свого чоловіка, сумно дивилася, сидячи на лавці. Безмовне горе тремтіло в її очах і в міцно зціплених устах" [2, т. 1, с. 237]. Цей опис передає тривожний стан матері, і він дещо відрізняється від гоголівського. Автор повісті доповнює опис матері словами: "Она не смела ничего говорить; но, услыша о таком страшном для нее решении, она не могла удержаться от слез; взглянула на детей своих, с которыми угрожала ей такая скорая разлука, – и никто бы не мог описать всей безмолвной силы ее горести, которая, казалось, трепетала в глазах ее и в судорожно-сжатых губах" [1, с. 45].

І тут же Гоголь подає розгорнуту характеристику Тарасу Бульбі як одному із типів, що виникали на території колишньої Київської Русі, розграбованої монгольськими та іншими хижакими, і на цих згарищах, перед очима грізних сусідів і вічної загрози формувалась смілива

людина, яка не боялась нічого на світі і у якої давній мирний слов'янський дух наповнювався войовничим полум'ям. І так, на думку автора, народилося козацтво. Цей ліричний досить великий відступ, наповнений різнобарв'ям художньо-стилістичних знахідок, давав можливість читачеві відчувати, звідкіля у козаків з'явилася велика сила хоробрості і любові до Вітчизни, свого рідного краю.

У цьому уривку Гоголь декілька разів вказує, що територія козацтва у тяжкому XV столітті – це була "Южная первобытная Россия", а саме козацтво, "широкая, разгульная замашка русской природы", "необыкновенное явление русской силы". Проте це не відповідало історичній правді. Росія, яка у той час ще називалася Московією, не могла впливати на формування козаків. Цей волелюбний дух ішов від прапредків славних воїнів Великої Русі.

А тому говорити, що в Запорізькій Січі формувався руский характер, що мав "могучий, широкий размах, дюжую наружность" [1, с. 47], буде історично неправильно, бо земля козачої республіки, яка ніколи не була "русской".

Цей великий ліричний відступ хоча і був наповнений яскравим художньо-образним описом, все ж мав політичний характер, і О. Довженко, мабуть, хоча і любив такі гоголівські тексти, все ж відмовився від його використання.

У третій частині першого розділу під назвою "Двір" О. Довженко самостійно створює на домислі епізод, коли Тарас Бульба оглядає коней, заглядаючи їм у зуби та перевіряючи підкови, дає розпорядження Товкачу, як керувати замість нього підрозділом козаків, відбирає із слуг чоловіків, які мають разом із ним їхати на Січ, в коморі вибирає шаблі і мушкети.

О. Довженко підкреслює цією сценою діловитість Тараса, його вимогливість, суворість, покрикуючи на чоловіків: "Баболюби", а у бік жінок: "Бже закудкудакали! Чортів курятник!" Від двору і комори О. Довженко переводить глядачів знову до світлиці, де Тарас давав розпорядження словами Гоголя стелити постіль на дворі. І тут О. Довженко дещо змінює опис характеру Бульби. Після слів Тараса: "Та не стели нам постелі!" автор кіноповісті зауважує: "... звернувся він досить лагідно до жінки, начебто ніякого посуду він і не бив зовсім і нікуди не збирається їхати" [2, т. 1, с. 238].

І далі в обох творах іде опис літньої ночі. Але обидва художники слова по-своєму її описують, звертаючи при цьому увагу і на діючих осіб:

У Гоголя	У О. Довженка
<p>Ночь еще только что обняла небо, но Бульба всегда ложился рано. Он развалился на ковре, накрылся бараньим тулупом, потому что ночной воздух был довольно свеж, и потому что Бульба любил укрыться потеплее, когда был дома. Он вскоре захрапел, и за ним последовал весь двор; всё, что ни лежало в разных его углах, захрапело и запело; прежде всего заснул сторож, потому что более всех напился для приезда паничей. Одна бедная мать не спала. Она приникла к изголовью дорожных сыновей своих, лежавших рядом; она расчесывала гребнем их молодые, небрежно включенные кудри и смачивала их слезами; она глядела на них вся, глядела всеми чувствами, вся превратилась в одно зрение и не могла наглядеться. Она вскормила их собственною грудью, она возростила, взлелеяла их – и только на один миг видит их перед собою. "Сыны мои, сыны мои милые! что будет с вами? что ждет вас?" говорила она, и слезы оставились в морщинах, изменивших ее когда-то прекрасное лицо [1, с. 48].</p>	<p>Ніч тільки що огорнула небо, й будинок, і двір, і сад, і ставок, і тополі. Посеред двору на сіні, на килимі, укритий баранячим кожухом, хропів Тарас. Хропли слуги коло комори. Спить Остап. Пасуться коні. Хропе сторож, що упився з нагоди приїзду паничів. Спить Тарас. Не спить Андрій. Очі його широко розплющені. До нього долітає хропіння і Тараса, і слуг, і далекий спів дівчат, але він нічого не чує. Він не присутній. Андрій дивиться на зоряне небо. Поступово перед його очима виникає панночка. Андрій простягає до неї руки. Панночка зникає. Здоровезний сірий український віл лежить і тихо ремигає. До узголів'я сплячих поруч Остапа і Андрія схилилася мати. Мати розчісувала гребенем волосся Остапа й плакала. – Сини мої, синочки любі! Що буде з вами? Що жде вас? [2, с. 238].</p>

У двох однорідних текстах смислове навантаження різне. О. Довженко слідом за оператором висвічує лише окремі деталі, суб'єктів, яких покрив нічний сон і нічна місячна тиша, яку переривають спів дівчат та хропіння сплячих, а то тихий голос матері, що промовляє окремі слова гоголівського тексту. О. Довженко тут більше звертає увагу на Андрія, зануреного у спогади про минуле, про панночку, і поступово заплющуючи очі, він перед собою бачить Київ.

Автор кіноповісті вирішив засобом сонного напливу воскресити картини, пов'язані зі знайомством Андрія з юною полячкою, тобто ті події, які описані у другому розділі повісті Гоголя в час переїзду

Андрія разом з батьком і братом через степ до Запорізької Січі. Як бачимо, О. Довженко весь цей матеріал спогадів Андрія переносить раніше. У різних творах-переробках ці епізоди, що торкаються кохання Андрія до панночки, подаються саме у час перебування молодого Бульби вдома в різних ситуаціях: то Андрій розповідає про своє кохання матері, то брату Остапу. О. Довженко використовує прийом сну, через який відтворює події, застосовуючи свої режисерські прийоми, розповіді, стислі конкретні речення, що торкаються дій персонажів і місця, де проходить зустріч героїв [2, с. 239–240].

У нічному описові Гоголь приділяє багато уваги психологічному стану матері. У переважній більшості переробок матір отримує конкретне ім'я і її характеристика дещо поглиблена, хоча і Гоголь в повісті створює величний образ Матері і Жінки козаків славетного запорізького війська. Це хвилюючий опис, який нікого не залишає байдужим. Продовжуючи його, Гоголь пише: "В самом деле она была жалка, как всякая женщина того удалого века. Она миг только жила любовью, только в первую горячку страсти, в первую горячку юности, и уже суровый прельститель ее покидал ее для сабли, для товарищей, для бражничества. Она видела мужа в год два-три дня, и потом несколько лет о нем не бывало слуха. Да и когда виделась с ним, когда они жили вместе, что за жизнь ее была? Она терпела оскорбления, даже побои; она видела из милости только оказываемые ласки, она была какое-то странное существо в этом сборище безженных рыцарей, на которых разгульное Запорожье набрасывало суровый колорит свой. Молодость без наслаждения мелькнула перед нею, и ее прекрасные свежие щеки и перси без лобзаний отцвели и покрылись преждевременными морщинами. Вся любовь, все чувства, всё, что есть нежного и страстного в женщине, всё обратилось у ней в одно материнское чувство. Она с жаром, с страстью, с слезами, как степная чайка, вилась над детьми своими. Ее сыновей, ее милых сыновей берут от нее, берут для того, чтобы не увидеть их никогда! Кто знает, может-быть, при первой битве татарин срубил им головы, и она не будет знать, где лежат брошенные тела их, которые расклюет хищная подорожная птица, и за каждый кусочек которых, за каждую каплю крови она отдала бы всё. Рыдая, глядела она им в очи, которые всемогущий сон начинал уже смыкать, и думала: авось либо Бульба, проснувшись, отсрочит денька на два отъезд; может-быть, он задумал оттого так скоро ехать, что много выпил.

Месяц с вышины неба давно уже озарял весь двор, наполненный спящими, густую кучу верб и высокий бурьян, в котором

потонул частокол, окружавший двор. Она всё сидела в головах милых сыновей своих, ни на минуту не сводила с них глаз своих и не думала о сне" [1, с. 48–49].

Перечитуючи цей опис, відчуваєш велику насолоду від уміння Гоголя передавати глибокі почуття матері і розкривати її трагічну долю. Важко сьогодні сказати, чого О. Довженко не використав цього ліричного гоголівського тексту в монолозі матері чи в діалозі з кимось із персонажів. Це лише збагатило б образ Матері, який би уособлював собою долю багатьох жінок-матерів і дружин, піднімав би їх значущість у суспільстві. В результаті цього у кіноповісті образ матері вийшов дещо статичним, вона у своєму горі лише немов механічно виконує традиційно-побутові дії: "Мати обняла дітей, надівши їм невеличкі образки на шию"; "Мати на ганку. Побачивши синів уже на конях, вона кинулася до Андрія. Вона вхопилася за його стремено й припала до сідла. Двоє дужих козаків взяли її обережно й понесли до хати. Плакали жінки. Чути їх стогін і голосіння. Козаки рушили з двору" [2, с. 241].

У Гоголя всі ці сцени подано ширше, глибше і схвильованіше. Порівняємо: "Теперь благослови, мать, детей своих!" сказав Бульба: "моли бога, чтобы они воевали храбро, защищали бы всегда честь рыцарскую, чтобы стояли всегда за веру Христову, а не то – пусть лучше пропадут, чтобы и духу их не было на свете! Подойдите, дети, к матери: молитва материнская и на воде и на земле спасает". Мать, слабая как мать, обняла их, вынула две небольшие иконы, надела им, рыдая, на шею. "Пусть хранит вас... божья мать... Не забывайте, сынки, мать вашу... пришлите хоть весточку о себе..." Далее она не могла говорить" [1, с. 50–51].

Другий розділ своєї повісті Гоголь розпочинає з опису степу з його багатоголоссям птахів і тварин та різнобарв'ям трав і квітів, які полонили слух і погляд вершників: "Солнце выглянуло давно на расчищенном небе и живительным, теплотворным светом своим облило степь. Всё, что смутно и сонно было на душе у козаков, вмиг слетело; сердца их встрепенулись, как птицы.

Степь, чем далее, тем становилась прекраснее. Тогда весь юг, всё то пространство, которое составляет нынешнюю Новороссию, до самого Черного моря, было зеленою, девственною пустынею. Никогда плуг не проходил по неизмеримым волнам диких растений. Одни только кони, скрывавшиеся в них, как в лесу, вытоптывали их. Ничто в природе не могло быть лучше их. Вся поверхность земли представлялась зелено-золотым океаном, по которому брызнули

миллионы разных цветов. Сквозь тонкие, высокие стебли травы сквозили голубые, синие и лиловые волошки; желтый дрок выскакивал вверх своею пирамидальною верхушкою; белая кашка зонтикообразными шапками пестрела на поверхности; занесенный, бог знает откуда, колос пшеницы наливался в гуще. Под тонкими их корнями шныряли куропатки, вытянув свои шеи. Воздух был наполнен тысячею разных птичьих свистов. В небе неподвижно стояли ястребы, распластав свои крылья и неподвижно устремив глаза свои в траву. Крик двигавшейся в стороне тучи диких гусей отдавался бог знает в каком дальнем озере. Из травы подымалась мерными взмахами чайка и роскошно купалась в синих волнах воздуха. Вон она пропала в вышине и только мелькает одною черною точкою. Вон она перевернулась крылами и блеснула перед солнцем. Чорт вас возьми, степи, как вы хороши!" [1, с. 57–58].

Наводячи цей великий шматок тексту, хотілося ще і ще раз насолодитися письмом великого письменника, збагнути ту красу, яка оточувала наших героїв. Цей опис настільки збагачений художньо-виразними засобами, що його можна назвати поемою у прозі, у якій переплелися і живописні картини, і музика, що звучала багатством акордів, і незбагненне відчуття волі.

О. Довженко не ставив за мету повторити Гоголя чи своїми словами наблизитись до нього в описові степу, яким добиралися Тарас з синами та іншими козаками до Січі. Він як автор спеціфічного кінематографічного жанру дає матеріал і для режисера, і для оператора передати це місце, про що свідчать відповідні описи:

"Степ прийняв козаків у свої зелені обійми, і висока трава, обступивши, сховала їх, і тільки чорні козацькі шапки миготіли між колоссям. Степ щодалі ставав чарівнішим. Уся поверхня землі здавалася зелено-золотим океаном, на якому розбрикано мільйони різних квіток" [2, с. 241].

Мета О. Довженка була не описати красу природи, а розповісти про дії в ній Бульбенків, у яких чітко поставлена мета. Тож і слова, сказані Тарасом (тут О. Довженко використовує гоголівський текст): "Еге! Що ж це ви, хлопці, так принишкли? – сказав Бульба, прокинувшись від своєї задуми. – Ану, враз всі думки до дідька! Беріть у зуби люльки, та закуримо, та полетимо так, щоб і птиця не здогнала!", відповідають станові, у якому знаходилися Остап, Андрій і козаки, що їхали разом [2, с. 272].

О. Довженко ще раз звертається до опису вечірнього степу: "Увечері весь степ одмінився. По темному блакитному небу, немов велетенським пензлем, наляпані були широкі смуги з рожевого

золота. Вся музика, що бриніла вдень, стихла й змінилася іншою. Часом з якогось самотнього озера долітав крик лебедя і срібною хвилею котився в повітрі" [2, с. 242].

У цих описах, даних по-своєму, проявляється художня майстерність О. Довженка, його уміння поєднати поетичне з буденним: "Подорожні, зупинившись серед степу, розклали вогонь, ставили на нього казанок і варили собі куліш" [2, с. 242].

Гоголівський опис степу займає особливе місце у композиції повісті. Квітучий степ – це перехідний етап між мирним збагаченим достатками хutorянським та бурсацьким життям, наповненим юнацькими пригодами та пробудженням молодечих пристрастей, і бурхливим життям Запорізької Січі, що супроводжувалося кривавими походами. Це час між миром і війною, у якому по-різному завершують свій життєвий шлях Тарас Бульба та його сини Остап і Андрій. Про безпеку нагадує побіжно Гоголь, а потім і О. Довженко.

Описуючи красу степу, Гоголь раптом переключає увагу читача на незвичну для цієї краси деталь: "Один только раз Тарас указал сыновьям на маленькую, черневшую в дальней траве точку, сказавши: "Смотрите, детки, вон скачет татарин!" Маленькая головка с усами уставила издали прямо на них узенькие глаза свои, понюхала воздух, как гончая собака, и, как серна, пропала, увидевши, что козак было тринадцать человек" [1, с. 59]. О. Довженко теж звертає на це увагу.

Прекрасна краса степу зачаровувала молодих Бульбенків і тягнула до роздумів. Кожен з них думав про своє. І Гоголь тут подає розгорнуті спогади Андрія про його зустріч з польською панночкою, про ту пригоду, що засіла глибоко у його серці. Як ми вже зазначили вище, О. Довженко використовує цей епізод гоголівського тексту раніше, коли описував нічний сон вдома перед від'їздом на Січ. У цьому ж описові степу та вечірнього відпочинку кіносценарист також знову звертає увагу на цей спогад Андрія, але лише побіжно: "Андрій лежав і дивився в небо. У небі сяяли мільйони зірок. На мить з'явився образ панночки і зник" [2, с. 242].

Перш ніж розпочати опис Запорізької Січі Гоголь подає прекрасну пейзажну картину Придніпров'я: "В воздухе вдруг заглодело; они почувствовали близость Днепра. Вот он сверкает вдали и темною полосой отделился от горизонта. Он веял холодными волнами и расстилался ближе, ближе, и, наконец, обхватил половину всей поверхности земли. Это было то место Днепра, где он, дотоле спертый порогами, брал, наконец, свое и шумел, как море, разлившись

по воле; где брошенные в средину его острова вытесняли его еще далее из берегов, и волны его стлались по самой земле, не встречая ни утесов, ни возвышений" [1, с. 60].

О. Довженко на це має лише одним рядком: "Серед степу блищав Дніпро. Клекотіли пороги" [2, с. 242].

Спомин про Дніпро носить різне художнє навантаження: у О. Довженка як місце, де розкинулась Січ, а у Гоголя як прообраз того складного життя, яке чекає на Тараса і його синів.

Опис Запорізької Січі О. Довженко подає, слідуючи тексту Гоголя, звертаючи на ті ж самі деталі і тих персонажів, що були відзначені у повісті. Передана радість зустрічі зі старими друзями і знайомими. Гоголь детально описує життя запорожців, вказує, як протягом тижня Остап і Андрій освоювали козацьку науку. Автор повісті дає детальний опис того, що являла собою Запорізька Січ. "Вся Сечь представляла необыкновенное явление", – пише Гоголь і у розгорнутій формі пояснює, яким було життя запорожців у мирний час, яким чином тут з'являлося поповнення і як їх приймали до козацької сім'ї.

О. Довженко все це опускає, він відбирає всього декілька характерних епізодів, у яких діють Тарас та запорожці, зокрема прийняття новоприбулих до запорізької сім'ї. Гоголь це подає так: "Пришедший являлся только к кошовому, который обыкновенно говорил: "Здравствуй! Что, во Христа веруешь?" "Верую!" отвечал приходивший. "И в трицу святую веруешь?" "Верую!" "И в церковь ходишь?" "Хожу!" "А ну, перекрестись!" Пришедший крестился. "Ну, хорошо", отвечал кошовый: "ступай же, в который сам знаешь, курень." Этим оканчивалась вся церемония" [1, с. 65]. Довженко цей цікавий діалог передає українською мовою.

Далі Гоголь описує структуру Січі, вказує на кількість куренів, на характер управління, на життя Остапа і Андрія, "имевшее столько приманок для молодых людей", які "кинулись со всею пылкостью юношей в это разгульное море и забыли вмиг и отцовский дом, и бурсу, и всё, что волновало прежде душу, и предалось новой жизни. Всё занимало их" [1, с. 66]. І потім ішов опис того складного життя і справжньої науки з формування молоді до бойових дій з ворогом.

О. Довженко описує все це і після сцени прийняття новоприбулих до Січі подає зустріч Тараса Бульби та кошового, яка майже збігається в обох авторів. Тарас пропонує кошовому здійснити походи, а той заперечує це, пояснюючи тим, що укладено мир з татарами і турками. Не погодившись з кошовим, пише далі Гоголь, Тарас, підпоївши козаків, радить їм переобрати кошового.

О. Довженко дещо по-іншому розгортає сюжет: Тарас після розмови з кошовим іде до козаків, які зібралися в гурт і вирішили написати турецькому султану свій гнівний, сповнений гострих висловів лист.

Сценарист перед написанням листа подає характеристику тим, хто зібрався у коло, хто ходив походами по Чорному морю, хто запалював люльки на кафських, козловських і сінопських пожежах і повертався порубцьований, покарбований і все ж веселим на Січ. І ці козаки на горілчаній бочці, посадивши хитрого пройдисвіта поета-писаря, диктували лист турецькому султану, який склав Тарас, доповнюючи міцними словесними висловами: "Ти – шайтан турецький, проклятого чорта брат і самого люципера секретар! Вавілонський ти кухар, македонський броварник, олександрійський козолуп, великого і малого Єгипту свинопас і байстрик і нашого бога дурень, свиняча морда, різницька собака, кобиляча... Не годен ти синів християнських мати. Війська твого не боїмося... Землю і водою битимемось з тобою, проклятий сину, чорт би побрав твою матір. Так тобі козаки відповідають. Місяць на небі, год у книзі, числа не знаєм, бо календаря не маєм. День такий, як і у вас, поцілуйте ж ось куди нас..." [2, с. 246]. Гоголь у повісті навіть про це і не згадує. Це творча ініціатива сценариста.

Вставляючи цей епізод з листом, О. Довженко по-своєму хотів відтворити у фільмі знамениту картину художника І. Рєпіна, внести своє у трактування цієї відомої події, яку закарбувала в пам'яті історія та усна народна творчість.

Збуджені запорожці почали бити у литаври, збіглися козаки, прийшли кошові, писар, суддя та інші, щоб з'ясувати причину зібрання. І тут Тарас Бульба, підмовивши п'яненьких козаків, пропонує переобрати кошового. Кошовий не витримав лайки і крику, вимоги покласти булаву, і в збудженому стані кладе її на землю. І далі відбуваються вибори нового кошового.

О. Довженко слідує у цій сцені за Гоголем. У гострій полемічній сутичці був обраний кошовим Запорізької Січі старий розумний козак Кирдяга. І коли запорожці закричали "Слава!", О. Довженко вказує ще на одну деталь, якої немає у Гоголя: "Задзвонили дзвони... З відчищеної брами січової Покровської церкви виходив столітній батюшка, з причтом, півчими, корогвами і святою водою" [2, с. 249]. Ця деталь відповідала історичній дійсності, і сценарист не міг на неї не прореагувати.

У Гоголя на другий день, а у О. Довженка одразу після обрання кошового на Січі відбулися збори козаків. У повісті автор подає сцену

розмови Тараса Бульби з кошовим, який погоджується з тим, що не можна порушувати підписану з турками угоду про мир, і в той же час без походів не може існувати козацьке військо. І кошовий порадив Бульбі, щоб він провів відповідну роботу і зібрав на площу козаків, немовби з їх власних інтересів, для подальшої розмови. Чути були голоси: "Вот пропадает даром козацкая сила: нет войны!.. Вот старшины забайбачились наповал, позаплыли жиром очи!.. Нет, видно, правды на свете!" [1, с. 73]. Подібне було чути і в інших кутках зібрання. У своєму виступі кошовий сказав, що "без войны не можно пробыть. Какой и запорожец из него, если он еще ни разу не бил бусурмена?", додавши при цьому, що бідніє Січ. Але, проголосивши, що не можна розпочати війну, бо султану обіцяли мир, кошовий все ж пропонує "пустить с челнами одних молодых, пусть немного пошарпают берега Натопии" [1, с. 73].

О. Довженко цей епізод випускає і подає наступну за ним подію, яка була пов'язана з появою посланців (О. Довженко називає їх прізвища), один з яких розповів про злочинство польської шляхти на території всієї України. Сценарист у цій сцені повністю використовує гоголівські репліки козаків і посланців, і обидва тексти майже збігаються. Лише у деяких місцях О. Довженко звертає увагу на потрясіння Тараса і кошового: "Бульба стоїть вражений почутим. Всі веселі витівки походу на Туреччину були вмить забуті. Страшна дійсність постала перед його духовним поглядом у всій своїй суворій неминучості... Похід на Україну... Важка війна з панством польським... Стояв кошовий і дивився на своє військо, як на розбурхане море. І здавалося, що він виростав на очах. "Щоб попустити такі муки на Руській землі від проклятих недовіроків!" – кричав козак Лаврін Швачка, звертаючись до товаришів. Тут уже не було хвилювання легковажних. Хвилювались характери важкі, міцні" [2, с. 251].

І Гоголь, і О. Довженко подальший поворот сюжету спрямовують на розправу над жидами, які були членами активного буденного життя в Січі, а їх близькі родичі допомагали шляхті експериментувати в захопленій поляками території України. "Жидов расхватали по рукам и начали швырять в волны. Жалкий крик раздался со всех сторон, но суровые запорожцы только смеялись, видя, как жидовские ноги в башмаках и чулках болтались на воздухе" [1, с. 78]. У цій стихійній сутичці Тарас Бульба рятує від розправи лише Янкеля. Цей же епізод відтворює і О. Довженко. Для обох авторів Янкель був необхідним для подальшого розвитку сюжету.

Завершальною сценою подій, які відбуваються у Запорізькій Січі, в обох творах є виступ кошового, який оголосив похід запорожців

проти Польщі, отримавши на це згоду громади, а також звернувши увагу на дотримання дисципліни під час походу, наголосивши, що за пияцтво буде нещадно карати. Це важливе застереження, бо, як показала практика, пияцтво було причиною загибелі багатьох козаків чи зриву якогось важливого завдання. Промова в цілому збігається в обох текстах.

О. Довженко розумів, що запорожці не могли покинути свою Запорізьку Січ, яку називали матір'ю, без благословення, і кінорежисер вводить сцену, якої немає у Гоголя: "У дерев'яній великій церкві повно запорожців. Запорожці стоять навколішках і щиро моляться. Молільник. Священик перед царськими вратами кропив свяченою водою. Усі цілували хрест. Співав хор, і дзвонили дзвони. Далеко потягся у степ козацький обоз.

Вилітали з Січі в степ молоді запорожці, а за ними і вся Січ з литаврами, бунчуками, знаменами" [2, с. 253].

Одним із складних моментів для О. Довженка було відтворити ліричний відступ Гоголя про хвилю наступу запорожців, коли в цей рух втяглися усі: "Скоро весь польский юго-запад сделался добычею страха. Всюду пронеслись слухи: "Запорожцы!.. показали запорожцы!.." Всё, что могло спастаться, спасалось. Всё подымалось и разбежалось в сей нестройный, изумительно беспечный век, когда не воздвигалось ни крепостей, ни замков, а просто как попало становил на время соломенное жилище свое человек, думая: "Не тратит же на него работу и деньги, когда оно и без того будет снесено дотла татарским набегом!" Всё всполохнулось: кто менял волов и плуг на коня и ружье и отправлялся в полки; кто прятался, угоняя скот и унося, что только было можно унести... Пожары обхватывали деревни; скот и лошади, которые не угонялись за войском, были избиваемы тут же на месте. Казалось, больше пировали они, чем совершали поход свой...

Бежущие толпы монахов, жидов, женщин вдруг омноголюдили те города, где какая-нибудь была надежда на гарнизон и городское решение. Высылаемая временами правительством запоздалая помощь, из небольших полков, или не могла найти их, или же робела, обращала тыл при первой встрече и улетала на лихих конях своих... И тут-то более всего пробовали себя молодые козаки, чуждавшиеся грабительства, корысти и бессильного неприятеля, горевшие желанием показать себя пред старыми, померяться один на один с бойким и хвастливым ляхом, красовавшимся на горделивом коне,

летавшими по ветру откидними рукавами епанчи. Потешна была наука...

... А старому Тарасу любо было видеть, как оба сына его были одни из первых..." [1, с. 80–83].

Вилучені із великого описового тексту декілька уривків дають можливість уявити масштабність подій і фактів буденного та військового життя, охопленого війною краю, пов'язаних з козацькою помстою польській шляхті, яка зганьбила український рідний край, перетворила на рабів його синів і дочок, батьків і матерів.

О. Довженко доповнює цей опис конкретними деталями, робить зримим цей гоголівський текст, виділяє декілька особливих моментів, фактичних ситуацій, яких немає у Гоголя. Довженківський текст дуже конкретний і компактний. У ремарці, яка іде після від'їзду козаків із Січі, сценарист пише словами Гоголя: "Незабаром весь польський південний захід затремтів від жаху: "Запорожці!" Все, що могло рятуватися, рятувалося... все схоплювалося й розбіглося за звичаєм цього нерозважного віку" [2, с. 254].

І далі О. Довженко деталізує всю картину, робить її зримою: "Ніч. Удалині бурхає заграва пожежі. Чути тривожний дзвін і далекі крики. Степовим шляхом тікають пани, чоловіки, жінки, старі, обозні, кінні, піші. З жахом озираються назад. Далекі нічні пожежі. Тікають на смерть перелякані вороги народу" [2, с. 254].

Погляд сценариста звернений на ті деталі, які були в об'єкті Гоголя, які були наслідком "тех страшных знаков свирепства полудикого века, которые пронесли везде запорожцы" [1, с. 82]. Їх у Гоголя небагато: "Избитые младенцы, обрезанные груди у женщин, содранные кожи с ног..."; "крупною монетою отплачивали козаки прежние долги" [1, с. 83].

О. Довженко уточнює цю картину. З одного боку, сценарист звертає увагу на тих, хто приєднується до козаків: "Плаче покинута синами мати. Тільки що відірвалися від неї сини і, схвильовані й радісні, кидаються назустріч запорожцям.

Ось ратай кинув свій плуг і, сівши на коня, вирушає вдаль.

Ось вони, десятки до нього подібних гречкосіїв, що плюнули на все на світі, поспішають, хто як може, піші й кінні, вдаль, захоплені невідступною силою, назустріч безмежним полям.

Грає кобзар. Слухають його люди.

Плачуть біля своїх злиднених, нашвидкуруч поставлених хат покинуті матері, сестри.

Упала жінка на курний шлях. Зникає вдалині озброєний вершник – її чоловік.

Суне Запорозька Січ. Майорять знамена й бунчуки. Суне день і ніч" [2, с. 254].

У цьому ліричному описові Гоголь виділяє головних героїв повісті молодих Бульбенків Остапа і Андрія, чого не робить О. Довженко. Лише в кінці опису сценарист однією фразою згадує Андрія: "Мчить Андрій, мов п'яний, у посвісті куль, у шабельному блиску" [2, с. 255].

Перед цим О. Довженко помічає також панночку: "Озираючись на пожежі, метається в розпачі панночка, підхоплена потоком утікачів на захід" [2, с. 254].

Гоголь конкретизує дії Остапа, які він проявляє у бою: відважність, цілеспрямованість, уміння зорієнтуватися в критичній ситуації. "Остапу, казалось, был на роду написан битвенный путь и трудное знание вершить ратные дела. Ни разу не растерявшись и не смутившись ни от какого случая, с хладнокровием, почти неестественным для двадцатидвухлетнего, он в один миг мог вымерять всю опасность и всё положение дела, тут же мог найти средства, как уклониться от нее, но уклониться с тем, чтобы потом верней преодолеть ее. Уже испытанной уверенностью стали теперь означаться его движения, и в них не могли не быть заметны наклонности будущего вождя. Крепкое слышалось в его теле, и рыцарские его качества уже приобрели широкую силу качеств льва" [1, с. 83–84].

Це перша досить розлога характеристика Остапа, який, отримавши військові знання у школі Запорізької Січі, удосконалює і збагачує їх, доводячи свою відмінну якість молодого талановитого воїна до досконалості. То ж і слова Тараса Бульби, який спостерігав за Остапом: "О! да этот будет со временем добрый полковник!", – говорив старий Тарас: "ей-ей, будет добрый полковник, да еще такой, что и батька за пояс заткнет!" [1, с. 83–84], сприймаються природними, як оцінка звитяги, а не лише як батьківська похвала.

Гоголь за такою ж схемою подає і характеристику Андрія, який теж добре проявив себе у бою. Андрій бій сприймав немовби зачаровану музику, створену свистом куль та дзвоном мечів. Поводить себе як романтичний герой. І в такому ж ритмі дій іде опис його поведінки в бою. "Он не знал, что такое значит обдумывать, или рассчитывать, или измерять заранее свои и чужие силы. Бешеную негу и упоенье он видел в битве. Пиршественное зрелось ему в те минуты, когда разгорится у человека голова, в глазах всё мелькает и мешается, летят головы, с громом падают на землю кони, а он несется, как пьяный, в свисте пуль, в сабельном блеске и в

собственном жару, нанося всем удары и не слыша нанесенных. И не раз дивился старый Тарас, видя, как Андрий, понуждаемый одним только запальчивым увлечением, устремлялся на то, на что бы никогда не отважился хладнокровный и разумный, и одним бешеным натиском своим производил такие чудеса, которыми не могли не изумиться старые в боях" [1, с. 84]. Ця характеристика Андрія завершується похвалою: "И это добрый – враг бы не взял его! – вояка! не Остап, а добрый, добрый также вояка!" [1, с. 84].

Гоголь, характеризуючи братів і відзначаючи у них сміливість, безстрашність, в той же час помічає те, на що звернув увагу Тарас Бульба. Запальність Андрія, відсутність відчуження ситуації могло призвести до загибелі. В цілому ж характеристики, подані автором, дали можливість читачеві скласти уявлення, що являли собою Бульбенки після перебування на Січі. Це була демонстрація того, на що були спроможні Остап і Андрій як воїни, як випускники Запорізької академії.

О. Довженко цей чудовий опис бойової поведінки Бульбенків не використовує. І пояснення цього слід шукати у самій кінематографічній побудові епічного матеріалу.

Індивідуалізація життя Остапа і Андрія так, як вона подана Гоголем, у взаємозв'язку з широким епічним показом подій у сценарії відводила б глядачів від конкретизованого панорамного зображення. О. Довженко чітко скомпонував цю картину і зробив її зримою без Бульбенків.

І Гоголь, і О. Довженко подальший розвиток подій пов'язують словами: "Войско решилось итти прямо на город Дубно, где, носились слухи, было много казны, богатых обывателей. В полтора дни поход был сделан, и запорожцы показались перед городом. Жители решились защищаться до последних сил и крайности и лучше хотели умереть на площадях и улицах перед своими порогами, чем пустить неприятеля в дома. Высокий земляной вал окружал город; где вал был ниже, там высывалась каменная стена или дом, служивший батареей, или, наконец, дубовый частокол. Гарнизон был силен и чувствовал важность своего дела. Запорожцы жарко было полезли на вал, но были встречены сильною картечью. Мещане и городские обыватели, как видно, тоже не хотели быть праздными и стояли кучею на городском валу. В глазах их можно было читать отчаянное сопротивление; даже женщины решились участвовать, и на головы запорожцам полетели камни, бочки, горшки, горячий вар и, наконец, мешки песку, слепившего очи" [1, с. 84–85].

О. Довженко із всього гоголівського тексту використовує лише підкреслені слова, замінюючи "горячий вар" на "горячу смолу". Але

далі О. Довженко домислює деякі епізоди цього бою: "До кошового підбіг запорожець, облитий окропом, з запорошеними очима.

– Ну його з такою війною! Поливають гарячими помями та піском, начебто не козаки ми, а шершні, прости господи!

– Нічого, пани-браття, ми відступимо... Але нехай я буду поганець-татарин, коли ми випустимо з міста хоч одну душу. Хай дохнуть з голоду, собаки" [2, с. 255].

Цими гоголівськими словами кошового завершується опис штурму фортеці. В подальшому сценарист слідує за Гоголем, вказуючи, що горять навколо Дубно хліба, скирти. І О. Довженко знову тут висвічує образ панночки, чого нема у Гоголя: "З жахом дивляться обложені, разом з ними і панночка на пожежі" [2, с. 255].

Гоголь детально описує табір козаків. Чути незадоволення запорожців. "Молодым, и особенно сынам Тараса Бульбы, не нравилась такая жизнь. Андрий заметно скучал. "Неразумная голова", говорил ему Тарас: "Терпи козак – атаман будешь! Не тот еще добрый воин, кто не потерял духа в важном деле, а тот добрый воин, кто и на безделье не соскучит, кто всё вытерпит, и хоть ты ему что хочь, а он всё-таки поставит на своем". Но не сойтись пылкому юноше с старцем. Другая натура у обоих, и другими очами глядят они на то же дело" [1, с. 87].

О. Довженко підкресленими словами гоголівського тексту завершує нічний опис сонного табору козаків. Ніщо не провіщало поганого.

В обох творах іде опис зустрічі Андрія з татаркою, служницею панночки, але ці тексти відрізняються художнім обрамленням. Текст Гоголя багатий на виразні художні засоби, передачу психологічного стану Андрія. Порівняємо цей однаковісінський, здавалось би, текст:

У Гоголя

"Временами он как будто позабывался, и какой-то легкий туман дремоты заслонял на миг пред ним небо, и потом оно опять очищалось и вновь становилось видно. В это время, показалось ему, мелькнул пред ним какой-то странный образ человеческого лица. Думая, что было то простое обаяние сна, и сей же час рассеется, он раскрыл сильнее глаза свои и увидел, что к нему

У О. Довженка

"Андрій підійшов до одного з возів, виліз на нього і ліг горілиць.

Спали воли. Андрій лежав з заплющеними очима. Раптом з-за воза піднялася й схилилася над ним чудна якась жіноча постать.

– Хто тут? – придушеним голосом промовив Андрій, схопившись одразу за зброю.

У відповідь на це примара приклала палець до вуст і, здавалось, благала мовчати.

точно наклонилось какое-то изможденное, высохшее лицо и смотрело прямо ему в очи. Длинные и черные, как уголь, волосы, неприбранные, растрепанные, лезли изпод темного наброшенного на голову покрывала. И странный блеск взгляда, и мертвенная смуглота лица, выступавшего резкими чертами, заставили бы скорее подумать, что это был призрак. Он схватился невольно рукой за писталь и произнес почти судорожно: "Кто ты? Коли дух нечистый, сгинь с глаз; коли живой человек, не в пору завел шутку, – убью с одного прицела".

В ответ на это привидение поставило палец к губам и, казалось, молило о молчании. Он опустил руку и стал вглядываться в него внимательней. По длинным волосам, шее и полуобнаженной смуглой груди распознал он женщину. Но она была не здешняя уроженка. Всё лицо было смугло, изнурено недугом; широкие скулы выступали сильно над опавшими под ними щеками; узкие очи подымались дугообразным разрезом кверху, и чем более он всматривался в черты ее, тем более находил в них что-то знакомое. Наконец, он не вытерпел, чтобы не спросить: "Скажи, кто ты? Мне кажется, как будто я знал тебя или видел где-нибудь?"

"Два года назад тому в Киеве"
[1, с. 88].

– Чш...
– Кто ти?.. Я, здається, тебе знав...
– У Києві, торік..." [2, с. 256].

Порівняння текстів показало наскільки вони різняться: художньо-описовий повісті і чітко діалогічний кіносценарію.

Подальші тексти розмови Андрія і татарки, а також опису переходу до фортеці майже збігаються в загальних рисах без деталізації і ліричних гоголівських описів. Крім одного – це поглиблений психологізм описів у Гоголя: "И он отошел к возам, где хранились запасы,

принадлежавшие их куреню. Сердце его билось. Всё минувшее, что было закрыто, заглушено нынешними козацкими биваками, суровой бранною жизнью, – всё всплыло разом на поверхность, потопивши, в свою очередь, что было теперь. Опять вынырнула перед ним, как из темной морской пучины, гордая женщина. Вновь сверкнули в его памяти прекрасные руки, очи, смеющиеся уста, густые темноореховые волосы, курчаво распавшиеся по грудям, и все упругие, в согласном сочетаньи созданные члены девического стана. Нет, они не погасали, не исчезали в груди его, они посторонились только, чтобы дать на время простор другим могучим движениям; но часто, часто смущался ими глубокий сон молодого козака. И, проснувшись, долго лежал он без сна на одре, не умея истолковать тому причины.

Он шел, а биение сердца становилось сильнее, сильнее при одной мысли, что увидит ее опять, и дрожали молодые колени" [1, с. 90].

Цей уривок цікавий тим, що тут подано детальну узагальнену портретну характеристику панночки, хоча і не завершену, бо Гоголь і в подальшому буде збагачувати її. І ще одна деталь. Гоголь знову підкреслює, що Андрій не переставав думати про панночку, до якої прикипіли його душа і серце, і думки про неї лише відсувалися військовими подіями. Якби не ця зустріч, то, може, і залишилася у пам'яті Андрія панночка як марево юності, першого захоплення. Проте зустріч відбулася. І ця сцена у повісті відіграє важливе значення, бо тут вирішувалися проблеми не лише часткового особистого прояву двох закоханих, а й інтереси батьківщини, козацької честі, відданості й обов'язку.

Ця сцена у Гоголя займає шість сторінок, у О. Довженка – дві. Кожна гоголівська фраза обростає чудовим додатковим високохудожнім текстом. О. Довженко компактно передає діалог Андрія і панночки, використовуючи при цьому і характеристику стану персонажів. Порівняємо лише останні сказані слова: підкреслені речення у тексті – це спільні для обох творів:

У Гоголя

"Не обманывай, рыцарь, и себя и меня", говорила она, качая тихо прекрасной головой своей: "знаю, и, к великому моему горю, знаю слишком хорошо, что тебе нельзя любить меня; и знаю я, какой долг и завет твой: тебя зовут твои

У О. Довженка

"Не обманой, лицарю, і мене, й себе. Знаю я, на велике моє горе, що тобі не можна любити мене, і знаю, яка обітниця і обов'язок твій. Тебе кличуть батько, товариші, вітчизна, а ми – вороги тобі.

отец, товарищи, отчизна, а мы – враги тебе."

"А что мне отец, товарищи и отчизна?" сказал Андрий, встряхнув быстро головою и выпрямив весь прямой, как надречный осокор, стан свой. "Так если ж так, так вот что: нет у меня никого! Никого, никого!" повторил он тем голосом, и сопроводив его тем движеньем руки, с каким упругий, несокрушимый козак выражает решимость на дело неслыханное и невозможное для другого. "Кто сказал, что моя отчизна Украина? Кто дал мне ее в отчизны? Отчизна есть то, чего ищет душа наша, что милее для нее всего. Отчизна моя – ты! Вот моя отчизна! И понесу я отчизну сию в сердце моем, понесу ее, пока станет моего веку, и посмотрю, пусть кто-нибудь из козакв вырвет ее оттуда! И всё, что ни есть, продам, отдам, погублю за такую отчизну!" [1, с. 105].

– А що мені батько, товариші і вітчизна? – сказав Андрій, випроставшись. – Нема в мене нікого. Нікого! Хто сказав, що моя вітчизна – Україна? Вітчизна те, чого прагне душа наша. Вітчизна моя – ти. Ти моя вітчизна! І все, що тільки є, – все віддам за таку вітчизну" [2, с. 259].

Цей епізод зради Андрія завершується знаменитими словами Гоголя: "И погиб козак! Пропал для всего козацкого рыцарства! Не видать ему больше ни Запорожья, ни отцовских хуторов своих, ни церкви божьей! Украине не видать тоже храбрейшего из своих детей, взявшихся защищать ее. Вырвет старый Тарас седой клоч волос из своей чупрыны и проклянет и день, и час, в который породил на позор себе такого сына" [1, с. 106].

О. Довженко у тексті використовує лише перше та останнє речення. Сценарист при цьому зазначає, що "цей напис іде на нічному загальному плані, де польський загін, увійшовши до кріпості, веде половину Переяславського куреня або де лежать порізані лицарі, з осклянілими очима, немов дивуючись своїй несподіваній смерті" [2, с. 260].

Ранок. У Довженка Тарас Бульба схвилюваний турбується про Андрія, якого немає серед убитих. Ці роздуми перериває кошовий, який розповідає про те, як п'яних запорожців порубали ляхи, а половину забрали у полон. Саме з цього вранішнього епізоду і розпочинав Гоголь говорити про нічну пригоду. Виступ Кукубенка, а потім

Бовдюга про причину трагедії збігаються в обох текстах. Виникає питання: а що треба робити? І старий козак Бовдюг радить розілити поляків лайкою (цього немає у Гоголя), а кошовий Кирдяга наказує козакам розділитися на три купи і вести розвідувальну роботу. І у цей час Янкель доповідає Тарасу про зраду Андрія заради дочки-красуні воєводи. Цей діалог О. Довженко повторює повністю, випускаючи згадку Тараса про нічну зустріч з Андрієм, якого бачив разом з якоюсь жінкою.

О. Довженко іде за Гоголем і в епізоді сварки козаків і поляків під стінами Дубно. Вгорі на валу поруч з поляками стояли голі полонені запорожці, серед них курінний Хліб. Сценарист поглиблює цю сцену не лише перегуками козаків і шляхти, свідками сварки яких були полонені козаки, що спостерігаємо й у Гоголя, а й діалогом та діями присутнього тут Хліба: "Вперед! Ідіть, собачі душі!

І хорунжий люто замахнувся нагаєм на курінного Хліба, що стояв був попереду, але Хліб так ударив ланцюгом хорунжого, що той тільки несамовито зойкнув і упав мертвим на землю.

Три панцирники, однак, схопили Хліба ззаду. Підійшов воєвода і, повернувши голову в бік стрільців, сказав, показуючи на Хліба:

– Застреліть!

– Стривай, пане, – сказав Хліб. – Не віддавай мене на ганебну смерть, як пса. Не стріляй. Ти взяв мене в полон п'яного, коли я спав безборонний. Звели посадити мене на палю, дай мені вмерти достойно лицарською смертю, як умерли батько мій і дід" [2, с. 263].

Але у цей час відчинилися ворота фортеці і виїхали на своїх конях ляхи.

Опис бою у Гоголя і О. Довженка багато в чому збігається, але кожен із авторів керується своєю логікою відбору епізодів і описові мужності запорожців. Для більш наочного порівняння подаємо частину цих описів, підкреслені речення характерні для обох текстів:

У Гоголя

"Не давать им, не давать им строиться и становиться в ряды!" кричал кошевой: "Разом напирайте на них все курени! Оставьте прочие ворота! Тытаревский курень, нападай сбоку! Дядькинский курень, нападай с другого! Напирайте на тыл, Кукубенко и Пальвода! Мешайте, мешайте и розните их!"

У О. Довженка

"– Не давайте їм! Не давайте їм шикуватися в ряди! – гукав кошовий.

– Напирайте всіма куренями! Татарівський курень, нападай збоку! Напирайте ззаду, Кукубенко й Паливодо! Мішайте їх, мішайте, розділяйте!

И ударили со всех сторон козаки, сбили и смешали их, и сами смешались. Не дали даже и стрельбы произвести; пошло дело на мечи да на копья. Все сбились в кучу, и каждому привел случай показать себя. Демид Попович трех заколол простых и двух лучших шляхтичей сбил с коней, говоря: "Вот добрые кони! Таких коней я давно хотел достать!" И выгнал коней далеко в поле, крича стоявшим козакам перенять их. Потом вновь пробился в кучу, напал опять на сбитых с коней шляхтичей, одного убил, а другому накиннул аркан на шею, привязал к седлу и поволок его по всему полю, снявши с него саблю с дорогою рукоятью и отвязавши от пояса целый черенок с червонцами. Кобита, добрый козак и молодой еще, схватился тоже с одним из храбрейших в польском войске, и долго бились они. Сошлись уже в рукопашный. Одолел было уже козак и, словивши, ударил вострым турецким ножом в грудь, но не уберется сам. Тут же в висок хлопнула его горячая пуля. Свалил его знатнейший из панов, красивейший и древнего княжеского роду рыцарь. Как стройный тополь, носился он на буланом коне своем. И много уже показал боярской богатирской удалости: двух запорожцев разрубил на двое; Федора Коржа, доброго козака, опрокинул вместе с конем, выстрелил по коню и козака достал из-за коня копьем; многим отнес головы и руки и повалил козака Кобиту, вогнавши ему пулю в висок. "Вот с кем бы я хотел попробовать силы!" закричал Незамайновский куренной атаман

И вдарили могутньою лавиною козаки.

Збили й змішали ляхів і самі змішалися. Діло пішло на мечі та на списи.

Демид Попович заколов і збив з коня трьох шляхтичів.

Рубан, добрий козак, зчепився теж з одним з найхоробріших у польському війську, і довго билися вони. Вже подужав був Рубан пана і вдарив його гострим турецьким ножом у груди, та не вберігся: тут-таки звалив його найвродливіший, стародавнього князівського роду лицар і помчав на білому коні далі, рубаючи голови багатьом козакам.

– От з ким би я хотів помірятися силою! – закричав незамайківський курінний Кукубенко і, припустивши коня, полетів прямо йому в тил.

Наздогнавши князя, Кукубенко крикнув нелюдським криком. Озирнувся князь і впав з коня від кулі в лопатку. Кинувся з коня Кукубенко.

Силкувався було князь захищатися шаблею, та Кукубенко підняв палаш і зарубав його.

– Кукубенку! Що ж ти покинув неприбраним таке багатство? – гукнув курінний Бородатий і почав, нагнувшись, знімати з князя турецький ніж, оправлений у самоцвітне каміння, гаманець з грішми, не почувши, як налетів на нього червононосий хорунжий.

Розмахнувся і вдарив шаблею по шії.

Відскочила і покотилася могутня голова.

Розкрила обурені очі, дивуючись, що так рано розпроцалася з життям.

Кукубенко. Припустив коня, налетел прямо ему в тыл и сильно вскрикнул, так что вздрагнули все близь стоявшие от нечеловечьего крика. Хотел было поворотить вдруг своего коня лях и стать ему в лицо; но не послушался конь: испуганный страшным криком, метнулся на сторону, и достал его ружейною пулею Кукубенко. Вошла в спинные лопатки ему горячая пуля, и свалился он с коня. Но и тут не поддался лях, всё еще сился нанести врагу удар, но ослабела упавшая вместе с саблею рука. А Кукубенко, взяв в обе руки свой тяжелый палаш, вогнал его ему в самые побледневшие уста. Вышиб два сахарные зуба палаш, рассек надвое язык, разбил горловой позвонок и вошел далеко в землю. Так и пригвоздил он его там навеки к сырой земле. Ключом хлынула вверх алая, как надречная калина, высокая дворянская кровь и выкрасила весь обшитый золотом желтый кафтан его. А Кукубенко уже кинул его и пробился с своими незамайновцами в другую кучу.

"Эх, оставил неприбранным такое дорогое убранство!" сказал уманский куренной, Бородатый, отъехавши от своих к месту, где лежал убитый Кукубенком шляхтич: "Я семерых убил шляхтичей своею рукою, а такого убранства еще не видел ни на ком". И польстился корыстью Бородатый: нагнулся, чтобы снять с него дорогие доспехи, вынул уже турецкий нож в оправе из самоцветных каменьев, отвязал от пояса черенок с червонцами, снял с груди сумку с тонким бельем, дорогим серебром и

Налетів на червононогого хорунжого Остап і накинув йому на шию аркан. Почервоніло ще дужче червоне обличчя хорунжого. Очі на лоб полізли. Хотів був стріляти, та скорчена рука не змогла направити постріл. Куля полетіла в поле. Хорунжий рвонувся на мотузці, упав.

І поволік його по полю Остап, голосно скликаючи козаків уманського куреня:

– Панове товариство! Курінного вбито! Курінного! Товариство, до мене! Одрубано курінному голову! Оберемо нового курінного! [2, с. 265].

девическою кудрею, сохранным сберегавшеюся на память. И не услышал Бородатый, как налетел на него сзади красноносый хорунжий, уже два раза сбитый им из седла и получивший добрую зазубрину на память. Размахнулся он со всего плеча и ударил его саблей по нагнувшейся шее. Не к добру повела корысть козака: отскочила могучая голова, и упал обезглавленный труп, далеко вокруг оросивши землю. Понеслась к вышинам суровая козацкая душа, хмурясь и негодуя, и вместе с тем дивуясь, что так рано вылетела из такого крепкого тела. Не успел хорунжий ухватить за чуб атаманскую голову, чтобы привязать ее к седлу, а уж был тут суровый мститель.

Как плавающий в небе ястреб, давши много кругов сильными крылами, вдруг останавливается распластанный на одном месте и бьет оттуда стрелой на раскричавшегося у самой дороги самца-перепела, – так Тарасов сын, Остап, налетел вдруг на хорунжего и сразу накинул ему на шею веревку. Побагровело еще сильнее красное лицо хорунжего, когда затянула ему горло жестокая петля: схватился он было за пистолет, но судорожно сведенная рука не могла направить выстрела, и даром полетела в поле пуля. Остап тут же, у его же седла отвязал шелковый шнур, который возил с собою хорунжий для вязания пленных, и его же шнуром связал его по рукам и ногам, прицепил конец веревки к седлу и поволок его через поле, сзывая громко всех козаков Уманского куреня, чтобы шли

отдать последнюю честь атаману. Как услышали уманцы, что куренного их атамана Бородатого нет уже в живых, бросали поле битвы и прибежали прибрать его тело" [1, с. 116–118].

Досить завеликий шматок гоголівського тексту і замалий довженківського все ж дає можливість побачити, як сценарист відбирає із повісті необхідні факти і будує сцену для майбутніх зйомок. Обидва художники слова показали себе прекрасними баталістами. Те, що подано в обох творах, зримо. Але текст повісті наповнений не лише дієвими епізодами, а й описовими, збагачений художньо-виразними тропами та засобами виразності.

Бій у повісті – це епізод розповіді, яка іде від імені автора, насичена дієсловами переважно минулого часу ("ударами со всех сторон, сбили, смешали, напал, накинул аркан, убил, привязал к седлу, поволок, ударил ножом, хлопнула пуля, разрубил, вышиб из седла, вынул пистолет" та ін.), виражає активну дію і посилює характеристику бойової ситуації. Картина бою стає панорамною і зримою в результаті накопичення в одному реченні іменників (коні, люди, воли, козаки, запорожці, ляхи, поляки тощо) разом з різноманітними дієсловами військового значення: "И ударили со всех сторон козаки, сбили и смешали их, и сами смешались", а також численних описів бойової сутички і проявленої при цьому винахідливості, мужності козаків (Демида, Поповича, Кобити, Кукубенка, Бородатька, Остапа), і супротиву противника. Допомагають побачити ці прояви мужності і розгорнуті порівняння: "Как стройный тополь, носился он на буланом коне"; "Ключом хлынула вверх алая, как надречная калина, высокая дворянская кровь"; "Как плавающий в небе ястреб, давши много кругов сильными крылами, вдруг останавливается распластанный на одном месте и бьет оттуда стрелой на раскричавшегося у самой дороги самца-перепела, – так Тарасов сын, Остап, налетел вдруг на хорунжего" тощо.

Немало у гоголівському тексті знаходимо яскравих народно-пісенних образів, висловів, поетичних троп, зокрема постійних епітетів: "молодой козак, вострый нож, горячая пуля, буланы конь, богатырская удаль, сырая земля, алая кровь, могучая голова, суровый мститель, жестокая петля" і т. п., а також гіперболізації окремих дій: "двух запорожцев разрубил на двое", "сильно вскрикнул, так что вздрогнули все близь стоявшие от нечеловеческого крика",

"понеслась к вышинам суровая козацкая душа". О. Довженко з цього великого описового тексту бою бере лише окремі епізоди. Майже весь початковий уривок з військовими командами кошового, а також декілька описів мужньої боротьби козаків Деміда Поповича та Рубана (у Гоголя – Кобита) побудовані динамічно і чітко. Сценарист намагається використати тут монологічні вислови (Кукубенка, Бородатого, Остапа), доповнюючи їх описовими деталями здійсненого ними подвигу. У цих описах О. Довженко використовує в українському перекладі окремі вислови Гоголя, які збагачують текст художньо-виразною образністю, зокрема такими, як "добрий козак, білий кінь, найвродливіший лицар, могутня голова" тощо.

Більш детально О. Довженко зупиняється на епізоді обрання Остапа курінним отаманом Уманського куреня. У Гоголя про це сказано декількома реченнями: "Как услышали уманцы, что куренного их атамана Бородатого нет уже в живых, бросали поле битвы и прибежали прибрать его тело; и тут же стали совещаться, кого выбрать в куренные. Наконец сказали: "Да на что совещаться? Лучше не можно поставить в куренные никого, кроме Бульбенка Остапа. Он, правда, младший всех нас, но разум у него, как у старого человека". Остап, сняв шапку, всех поблагодарил козаков-товарищей за честь, не стал отговариваться ни молодостью, ни молодым разумом, зная, что время военное, и не до того теперь, а тут же повел их прямо на кучу и уж показал им всем, что недаром выбрали его в атаманы" [1, с. 119].

О. Довженко добре розумів, що цей епізод ще раз засвідчував мужність Остапа, його військовий талант і сміливість. А це давало можливість висвітлити цей образ як приклад козацької молодецької звитяги. Тому сценарист гоголівські слова подає у діалозі козаків.

"І поволік його по полю Остап, голосно скликаючи козаків уманського куреня:

– Панове товариство! Курінного вбито! Курінного! Товариство, до мене! Одрубано курінному голову! Оберемо нового курінного!

– А чим ти не курінний!?!

– Остапа Бульбенка!

– Ти у нас курінний!

– Бульбенка на курінного!

Гукала більша частина куреня, мчавши з Остапом поруч. Остап зняв шапку.

– Спасибі, панове-братове, за честь. За мною!

– Слава! – гукали запорожці" [2, с. 265].

Козаки перемогли на цей раз ляхів. І Гоголь декількома штрихами малює цю картину після бою:

"Наконец разошлись все. Кто расположился отдыхать, истомившись от боя; кто присыпал землей свои раны и драл на перевязки платки и дорогие одежды, снятые с убитого неприятеля. Другие же, которые были посвежее, стали прибирать тела и отдавать им последнюю почесть" [1, с. 120].

О. Довженко це подає дещо по-іншому, надаючи картині побутового спрямування: "Вечоріло. По степах гасали скажені коні з прив'язаними до хвостів трупами і розтинали повітря тривожним іржанням.

Запорожці сіли кружка вечеряти" [2, с. 266].

Гоголь у всьому розділі сповіщає, що вранці з Січі прийшла страшна звістка, яку привіз козак Максим Голодуха, пробираючись через польські застави.

О. Довженко малює цю картину довготривалої подорожі козака короткими фразами: "Мчить степом козак Голодуха Максим на татарському коні, два коні на поводі.

Мчить Голодуха на парі коней.

Мчить Голодуха на одному коні.

Мчить Голодуха стомлений, розпухлий, спалений сонцем і вітрами. Влетів Голодуха в курінь. Обступили його запорожці" [2, с. 266].

Подальші події О. Довженко подає за Гоголем. На мітингу виступали старійшини, кошовий і вирішили, хто хоче іти на татар – стати на правий бік, а хто залишається – на лівий.

У Гоголя ця подія проходить вдень, у Довженка – вночі. Після розподілу війська кошовий пройшовся між куренями і запитав: "А что, панове братове, довольны одна сторона другою?"

"Все довольны, батько!" отвечали козаки.

"Ну, так поцелуйтесь же и дайте друг другу прощанье, ибо, бог знает, приведется ли в жизни еще увидеться. Слушайте своего атамана, а исполняйте то, что сами знаете: сами знаете, что велит козацкая честь".

И все козаки, сколько их ни было, перецеловались между собою" [1, с. 127].

Після цих гоголівських слів, які О. Довженко повторює українською мовою, сценарист подає домислену ним сцену прощання, яка будується за народними звичаями: "Почали прощатися отамани, вклоняючись один одному.

- Прости мені, брате.
- Бог простить.
- Вдруге.
- Бог простить.
- Втретє.
- Бог простить. Прости й ти мені.
- Бог простить.
- Ще раз.
- Бог простить.
- Втретє.
- Бог простить.

Поцілувалися навхрест. Подивилися один одному в вічі, та так і не сказали нічого, немов прочитали в очах вічну розлуку. Замовкли і задумались обидві сиві голови.

Так прощалися запорожці товариш з товаришем, побратим з побратимом. Смеркало. Упала ніч на табір.

І вночі половина козаків на чолі з кошовим рушила в похід захищати Запорізьку Січ, а на другу половину на чолі з отаманом Тарасом Бульбою вранці чекала битва з поляками. Гоголь детально описує, називаючи навіть прізвища тих, хто зібрався в похід, і тих, хто залишався" [2, с. 268–269].

Далі Тарас Бульба пригощає вином козаків не у зв'язку з тим, що його обрали наказним отаманом та що провели своїх товаришів у похід, а щоб ще раз прославити Запорізьку Січ. Отож пролунали тости: "За Січ!", "За віру!", "За славу всіх християн, які живуть на світі!"

І після цього Гоголь подає ліричний відступ про козацьку долю. Випивши з келихів все вино, запорожці думали не про завойовану у бою здобич, а про їх долю.

І як орли, що сиділи на високій вершині, оглядали вони безкрайне море з дрібними птахами, човнами та кораблями, широкі поля, вкриті тілами козаків. І дощі будуть перемивати білі козацькі кістки, розбиті вози, розламані шаблі та списи, а орли – видирати зі скривавлених голів з чорними довгими чубами козацькі очі. І завершує Гоголь цю скорботну сторінку словами, переповненими гордості за полеглих в бою воїнів. "Не погибнет ни одно великодушное дело и не пропадет, как малая порошокина с ружейного дула, козацкая слава. Будет, будет бандурист, с седою по грудь бородою, а может, еще полный зрелого мужества, но белоголовый старец, вещий духом, и скажет он про них свое густое, могучее слово. И пойдет дыбом по всему свету о них слава, и все, что ни народится потом, заговорит о них.

Ибо далеко разносится могучее слово, будучи подобно гудящей колокольной меди, в которую много повергнул мастер дорогого чистого серебра, чтобы далече по городам, лачугам, палатам и весям разносился красный звон, сзывая равно всех на святую молитву" [1, с. 130–131].

О. Довженко коротко переказує гоголівський текст, замінюючи розлогі, насичені художньо-виразними мовними засобами фрази, короткими, але теж зримими. "Як орли, озирали вони все поле та долю свою, що чорніла вдалині. Буде все поле засіяне їх білими кістками... і піде дибом про них слава по всьому світу, і все, що тільки народиться потім, буде згадувати про них" [2, с. 270].

Сценаристу О. Довженку було важко використовувати ліричні відступи, якими насичений текст повісті Гоголя, бо йому треба було, не відволікаючись від сюжету, вести лінію розвитку дії. У сценарії ліричні відступи О. Довженко використовує лише для зв'язку подій чи переходу до нових епізодів, і майже ніколи ліричний відступ не перетворюється на широку панорамну картину. Але і без них, розумів О. Довженко, текст буде сухим, статичним. Тому і наступний епізод митець починає ліричним вступом: "Розвиднялось. На магістратській башті – вартові і французький інженер-фортифікатор Боплан. Боплан дивився в підзорну трубу в бік лісу, куди подалися запорожці. Залунали бойові сигнали" [2, с. 270]. У тексті Гоголя прізвище інженера не називається. Але цей ліричний відступ у обох випадках готував читача до розгортання нових важливих подій, які будуть пов'язані з кривавим боєм.

Тарас Бульба проголошує свою знамениту промову про товариство. О. Довженко перекладає дослівно майже весь текст полум'яного виступу наказного кошового Тараса Бульби перед своїми бойовими товаришами, перериваючи його зауваженням про реакцію запорожців на виголошені слова. Порівняємо ці тексти, що дасть можливість виявити як втрати, так і знахідки кіносценариста.

У Гоголя

"Хочется мне вам сказать, панове, что такое есть наше товарищество. Вы слышали от отцов и дедов, в какой чести у всех была земля наша: и грекам дала знать себя, и с Царьграда брала червонцы, и города были пышные, и храмы, и князья, князья русского рода, свои

У О. Довженка

"Хочется мені перед боєм сказати вам, панове, що таке є наше товариство. Ви чули від батьків і дідів, у якій пошані була наша земля – і грекам давалася взнаки, і Царгороду. І міста були пишні, і храми, і князі руського роду, свої князі, а не католицькі недовірки.

князя, а не католические недоверки. Всё взяли бусурманы, всё пропало. Только остались мы сырые, да, как вдовица после крепкого мужа, сирая так же, как и мы, земля наша! Вот в какое время подали мы, товарищи, руку на братство! Вот на чем стоит наше товарищество! Нет уз святее товарищества! Отец любит свое дитя, мать любит свое дитя, дитя любит отца и мать. Но это не то, братцы: любит и зверь свое дитя. Но породниться родством по душе, а не по крови, может один только человек. Бывали и в других землях товарищи, но таких, как в Русской земле, не было таких товарищей. Вам случалось не одному помногу пропадать на чужбине; видишь, и там люди! также божий человек, и разговоришься с ним, как с своим; а как дойдет до того, чтобы поведать сердечное слово, – видишь: нет, умные люди, да не те; такие же люди, да не те! Нет, братцы, так любить, как русская душа, – любить не то, чтобы умом или чем другим, а всем, чем дал бог, что ни есть в тебе, а..." сказал Тарас, и махнул рукой, и потряс седою головою, и усом моргнул, и сказал: "Нет, так любить никто не может! Знаю, падло завелось теперь на земле нашей; думают только, чтобы при них были хлебные стоги, скирды да конные табуны их, да были бы целы в погребях запечатанные меды их! Перенимают, чорт знает, какие бусурманские обычаи; гнушаются языком своим; свой с своим не хочет говорить; свой своего продает, как продают бездушную тварь на торговом рынке. Милость чужого короля, да и не короля, а поскудная

Усе забрали бусурмани, все пропало, – мовив далі Тарас.– Зосталися тільки ми, сироти, та як удовиця-сиротина – земля наша!..

Польські улани вилітали з кріпосної брами, мов хижі птахи з клітки, лопочучи крилами.

На кріпосному мурі стояв ксьондз і кропив уланів кропилом.

– Ось у який час подали ми, товариші, руку на братство, на товариство. Нема зв'язку, святішого над товариство. Батько любить дитину свою, мати любить дитину свою, та все це не те, братці. Любить і звір свою дитину. Але поріднитися душею, а не кревно може тільки людина.

Запорожці Демид Затуливітер і Лаврін Жереб стискали свої чорні брови, і від гордого хвилювання сльози набігали їм на очі.

– Бували і в інших землях, – чувся голос Тараса, – товариші, але таких, як у руській землі, не було таких товаришів! Ні!

Запорожці Софрон Подобайло і Павло Трамана стояли горді й пишні, як архістратиги або орли. На очах у них теж були сльози, але вони їх не помічали.

– Слухайте і розкажіть про цю дружбу, хто живий зостанеться, дітям і онукам, – долітали слова Тараса. – Хай перейде її слава з роду в рід... Знаю, падло завелось тепер на землі нашій. Думують тільки про мед у своїх льохах. Переймають чортзна-які звичаї. Гидують своєю мовою. Свій свого продає. Ласка чужого короля і магната, що жовтим чоботом своїм б'є їх по морді, дорожча їм над усяке братство... Хай же знають

милость польского магната, который желтым чоботом своим бьет их в морду, дороже для них всякого братства. Но у последнего подлюки, каков он ни есть, хоть весь извалялся он в саже и в поклонничестве, есть и у того, братцы, крупица русского чувства. И проснется оно когда-нибудь, и ударится он, горемычный, об полы руками, схватит себя за голову, проклявши громко подлую жизнь свою, готовый муками искупить позорное дело. Пусть же знают они все, что такое значит в Русской земле товарищество! Уж если на то пошло, чтобы умирать, — так никому ж из них не доведется так умирать!.. Никому, никому!.. Не хватит у них на то мышинной природы их!"

Так говорил атаман и, когда кончил речь, всё еще потрясал посеребрившеюся в козацких делах головою. Всех, кто ни стоял, разобрала сильно такая речь, дошедшая далеко, до самого сердца. Самые старейшие в рядах стали неподвижны, потупив седые головы в землю; слеза тихо накатывалась в старых очах; медленно отирали они ее рукавом. И потом все, как будто сговорившись, махнули в одно время рукою и потрясли бывальными головами. Знать, видно, много напомнил им старый Тарас знакомого и лучшего, что бывает на сердце у человека, умудренного горем, трудом, удаляю и всяким невзгодьем жизни, или хотя и не познавшего их, но много почуявшего молодою жемчужною душою на вечную радость старцам-родителям, родившим его" [1, с. 133].

вони, що таке важить у руській землі товариство. А вже як на те пішло, щоб умирати, то нікому з них не доведеться так умирати! Нікому! Не стане у них на те їх мишачої натурі. Вогонь!

Останні слова Бульба вже мовив під тупіт і гуркітню поляків, які щільно підступили до табору [2, с. 270–271].

Порівняльний аналіз тексту промови Тараса засвідчує, що О. Довженко використав з неї основні найважливіші моменти, опустивши деякі деталізації. Слово "русский" сценарист замінює на "руський" – від слова Русь, що відповідало історичному часові. Реакцію козаків на промову Тараса, яку подає Гоголь у її кінці, О. Довженко використовує в процесі її виголошення, називаючи попарно прізвища реагуючих, уточнюючи психологічний стан запорожців.

У Гоголя сивочолі, збагачені розумом, працею і завзяттям старі та романтичні з гарячими серцями і відкритими на боротьбу та вічну радість своїм батькам молоді козаки перетворилися на монументальний об'єднуючий, могутній, викарбуваний, немов із граніту, образ захисників вітчизни, на чолі яких стояв Тарас Бульба. І лише декілька хвилин, як вони під звуки сурми кинуться у бій.

Важливе місце у повісті Гоголя займає також опис другого бою під Дубно, який має панорамний характер не лише за кількістю людей, коней, гармат, що брали участь у цій сутичці, а й за описом поведінки козаків та шляхтичів, і як зазначає повістяр, "где прошли незамайновцы, – так там и улица, где поворотились – так уж там и переулоч!" Відбиває головну пушку у шляхти Степан Гуска, а поріділі ряди ляхів – це результат мужньої боротьби Вовтузенка, Черевиченка, Дьогтяренка, Вертихвіста. Мужньо бореться Мосій Шило (Гоголь дає йому широку характеристику, перед смертю він промовляє: "Прощайте, паны братья, товарищи! Пусть же стоит на вечные времена православная Русская земля и будет ей вечная честь!" Подібні слова говорить також Степан Гуска, Бовдюг. О. Довженко залишає їх у своєму тексті сценарію лише один раз, проте тричі повторює гоголівські слова, що проголошує Тарас: "А що, панове? Чи є ще порох у порохівницях? Чи не пощербилися шаблі? Чи не ослабла козацька сила? Чи не погнуть козаки?" І ті дружно відповідають тричі: "Єсть іще, батьку, порох у порохівницях. Ще міцна козацька сила". Сценарист вносить деякі свої уточнення. Гоголь показує, як пробитий списом Кукубенко, з грудей у якого полилася молода кров, немов дорогоцінне вино, падає, промовляючи передсмертні слова, після яких автор повісті зазначає: "И вылетела молодая душа. Подняли ее ангелы под руки и понесли к небесам. Хорошо будет ему там". Бог посадив козака поруч, бо він "не изменил товариществу, бесчестного дела не сделал, не выдал в беде человека, хранил и сберегал мою церковь" [1, с. 140].

О. Довженко цей монолог перетворює на діалог і створює поетичну міфічну картину небесного життя. "У небесах, між хмарами,

летить скривавлена Кукубенкова душа. Руки душі міцно затисли страшну рану, немов боячись, щоб з неї не витекла остання кров. За нею, трохи нижче й далі, летить багато інших душ козацьких.

На небі сидить старий бог-отець. За ним – ангели і святі, серед яких було чимало запорожців. Старий Бовдюг був теж серед святих. Знизу лине до бога Кукубенкова душа і зупиняється перед господом.

– Це ти, Кукубенко? – запитав бог.

– Я, господи, – відповів Кукубенко.

– Ти не зрадив товариства?

– Ні, господи...

– Не кидав у біді чоловіка?

– Ні, господи...

– Беріг свою совість, бачу.

– Воїстину...

– Ну, сідай, Кукубенку, одесную мене. Кахи!

І бог легенько кашлянув, як добрий старий пасічник, що не любить порохового диму, яким була просякнута вся Кукубенкова душа. Бог подивився вниз на грішну землю і прислухався. Крізь гамір і гуркіт, що долітав з землі, яку він сам створив, почувся голос Тараса.

– А що, панове? Чи є ще порох у порохівницях? Чи не пощербилися шаблі? Чи не втомилася козацька сила?" [2, с. 273–274].

Запорожці відтіснили ляхів, залунали крики: "Перемога! Перемога", затрубили труби, замайоріло переможне знамено. Скрізь бігли розбиті вороги.

І тут слід зауважити, що значна частина тих, хто займався переробкою повісті для сцени, на цьому і закінчували історичну розповідь, додаючи лише сцену вбивства Тарасом свого сина Андрія.

О. Довженко ж слідом за Гоголем розміщує сцену вбивства після слів Тараса, який ніби призупиняє переможний поклик запорожців: "Ну, нет, еще не совсем победа!" сказав Тарас, глядя на городские стены, и сказал он правду.

Отворились ворота, и вылетел оттуда гусарский полк, краса всех конных полков" [1, с. 141] на чолі з Андрієм.

Сцену вбивства О. Довженко повністю будує за текстом повісті Гоголя, повторюючи майже всі репліки Тараса і Остапа, лише опустивши гоголівські слова: "Как хлебный колос, подрезанный серпом, как молодой барашек, почувавший под сердцем смертельное железо, повис он головой и повалился на траву, не сказавши ни одного слова" [1, с. 143], а також заключні роздуми Бульби над тілом сина.

У кінці опису битви Тарас Бульба, стоячи над тілом сина, отримує різні повідомлення козаків про критичну ситуацію, яка склалася в

процесі бойової операції не на користь козаків. Гоголь, а слідом за ним і О. Довженко повторюють ці короткі репліки. Тарас подає команду Остапу включитися у бій. Гоголь зосереджує увагу на Остапові, який відбивається від ляхів. Тарас пильно стежить за цією боротьбою, сам рубаючи всіх направо і наліво, неодноразово вигукуючи: "Остапе, не здавайся". О. Довженко до цього тексту додає свої слова: "Лежить розстріляний за зраду батьківщини і товариства Андрій. Чути, як запекло рубались козаки з панами, як брязкали шаблі й трощилися голови" [2, с. 276]. Сценарист використовує в описові прості речення, які створюють рублену прозу, завдяки якій передається динаміка подій, стислість повідомлень: "Голова Остапа. Аркан туго стягнув шию. Очі мало не вилізли з орбіт. Кров. Цупкі руки вп'ялися у волосся й аркан" [2, с. 276]. Остапа полонили ляхи, а Тарас, отримавши удар по голові, "грохнувся он, як подрублений дуб, на землю. И туман покрыл его очи" [1, с. 145].

Десятий розділ повісті пов'язаний з перевезенням тяжко пораненого Тараса в Запорізьку Січ, з його воскресінням та поверненням до пам'яті. О. Довженко, пропускаючи розповідь про те, як Тарас опинився у Січі, окремими репліками розкриває ситуацію, що склалася навколо козацької столиці.

О. Довженко вводить декілька епізодів, перетворюючи прозовий розповідний текст на діалогічний або домислюючи окремі сценки:

"– Чого ж не зайде кошовий? – спитав Бульба.

– Кирдяга? Е... Нема вже давно.

– Ото, як погналися з-під Дубно за татарами, тоді ж усі й погибли.

Хто в бою, хто з голоду, хто в полоні... Нема Кирдяги.

– А Прокопович?

– І Прокоповича, і Череватого, і Нареченого, і Демида. Нема.

Погуляли, хай царствують...

– Поросли травною" [2, с. 276–277].

О. Довженко в романтизованій формі розповідає про запорожців, які впливають на сорока човнах (у Гоголя – "двести челнов") в Чорне море до турецьких берегів. На березі моря сидить сумний Тарас, згадуючи Остапа. "Гуляли білі баранці по морю, і вже зовсім здалека, ледве чутна, долинала пісня.

Гей, повій, повій, та буйнесенький вітер,

Та понад тими байдаками;

Де пливуть козаки, тільки мріють шапки,

Та й на той бік, за нами..." [2, с. 277].

Гоголь далі буде текст експресивно, насичуючи його одними лише запитаннями про долю Остапа: "Перед ним сверкало и растилалось Черное море; в дальнем тростнике кричала чайка; белый ус его серебрился, и слеза капала одна за другою. И не выдержал наконец Тарас. "Что бы ни было, пойду разведать, что он: жив ли он? в могиле? или уже и в самой могиле нет его? Разведаю во что бы ни стало!" И через неделю уже очутился он в городе Умани" [Гоголь, с. 148].

У Довженка цей епізод переданий дещо по-іншому, без запитальних речень і стверджувального речення про необхідність довідатися про долю Остапа: "Самотній Бульба, як корабель у морі, мчить степом, де так недавно тішили йому серце його синочки, і небо, і безмежна просторінь. Тарас їде вулицею Умані". Сценарист повертає глядача до тих же степових просторів, якими їхали Тарас та його сини Остап і Андрій у Запорізьку Січ, де вони повинні були пройти школу козацької майстерності. І ось мчить цим же степом осиротілий Тарас, щоб довідатися про старшого сина, якого полонили під час останнього бою.

Одна довженківська фраза, але вона давала простір до роздумів та епічного показу цієї сцени на екрані.

Чотири епізоди гоголівської повісті: зустріч Тараса Бульби в Умані з Янкелем і домовленість за велику винагороду відвезти його до Варшави, зустріч з жидами у Варшаві та вирішення питання про побачення Тараса й Остапа перед стратою, перебування Бульби в одязі іноземного графа у в'язниці та страта Остапа і запорожців, які були побудовані на діалогах – О. Довженко подає їх у гоголівській послідовності, не відходячи від ходу подій і розмови дійових осіб, звичайно без детального опису площі, на якій зібралось багато народу та козаків, яких вели на страту. "Они шли с открытыми головами, с длинными чубами; бороды у них были отпущены. Они шли не боязливо, не угрюмо, но с какою-то тихою горделивостью; их платья из дорогого сукна изнасились и болтались на них ветхими лоскутьями; они не глядели и не кланялись народу. Впереди всех шел Остап.

Что почувствовал старый Тарас, когда увидел своего Остапа? Что было тогда в его сердце? Он глядел на него из толпы и не проронил ни одного движения его. Они приблизились уже к лобному месту. Остап остановился. Ему первому приходилось выпить эту тяжелую чашу" [1, с. 162–163].

Немає у О. Довженка й опису страшних мук, які мужньо виносив Остап під час катувань. Сценарист лише зауважує "Тарас стояв у юрбі і дивився на страшні муки сина.

Коли панянки відвернули очі і по-собачому завищали, почувся хряск Остапових кісток... Тарас стояв у юрбі, гордий і осяйний, і шепотів: – Добре, синку, добре..." [2, с. 282].

О. Довженко в описові сцени, пов'язаної зі стратою Остапа, досить вдало поєднує прозовий текст і репліки, що дає можливість розкрити психологічний стан усіх учасників цього дійства.

Останні епізоди кіносценарію О. Довженка побудовані на матеріалах XII розділу повісті Гоголя. Епічний гоголівський початок розділу засвідчував всенародний характер боротьби українського народу: "Отыскался след Тарасов. Сто двадцать тысяч козацкого войска показалось на границах Украйны. Это уже не была кака-нибудь малая часть или отряд, выступивший на добычу или на угон за татарами. Нет, поднялась вся нация, ибо переполнилось терпение народа, – поднялась отмстить за посмеянье прав своих, за позорное своих унижение, за оскорбление веры предков и святого обычая, за посрамление церквей, за бесчинства чужеземных панов, за угнетенье, за унию, за позорное владычество жидовства на христианской земле, за всё, что копило и сугубило с давних времен суровую ненависть козаков" [1, с. 164–165].

Гоголь вводить новий образ молодого, але сильного духом гетьмана Остряниці та його радника Гуні і описує його стодвадцятитисячне військо, що складалося з декількох полків. На чолі одного з них стояв досвідчений полковник Тарас Бульба, який керувався у своїх діях лише ненавистю. Письменник перераховує всі чини, які входили до складу війська, знамена, хоругви, коней, табори возів тощо, і цим самим піднімає значущість цього війська. Автор повісті відсилає літописцям справу описувати велику кількість битв. Він лише підкреслює, що ця війна була "поднятая за веру: нет силы сильнее веры. Непреоборима и грозна она, как нерукотворная скала среди бурного, вечно-изменчивого моря" [1, с. 165].

О. Довженко переосмислює весь цей текст, робить його зримим, чітко висвітлюючи кожну деталь і персонажів. Весь текст надрукований двома шрифтами. Текст звичайним шрифтом, очевидно, для екранного показу тих, про кого йде мова, а курсивом – для прочитання на екрані чи проголошення диктором поза кадром. Наприклад:

"ВІДШУКАВСЯ ТАРАСІВ СЛІД. СТО ДВАДЦЯТЬ ТИСЯЧ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА З'ЯВИЛОСЯ НА КОРДОНАХ УКРАЇНИ.

Молодий гетьман Остряниця і старезний Гуня, а за ними полковники, осавули і генеральний бунчужний ішли на чолі силенного війська.

Бунчукові товариші несли бунчуки. Майоріло багато корогов і знамен.

З УСІХ УСЮД ПІДНЯЛИСЯ КОЗАКИ: ВІД ЧИГИРИНА, ВІД ПЕРЕЯСЛАВА, ВІД БАТУРИНА, ВІД ДНІПРОВСЬКОГО НИЗУ..." [2, с. 282].

Описовий гоголівський текст про перемир'я польського короля Потоцького з гетьманом Остряницею О. Довженко оформляє у домислений сценаристом епізод. Спочатку він подає екранну картинку: "Коронний гетьман Микола Потоцький стояв перед гетьманом Остряницею і Гунею в оточенні козацької старшини і, присягаючи, обіцяв від імені короля повернути Україні потоптані права.

"Остряниця і Гуня не вірили Потоцькому.

– Ці присяги ми чули і знаємо ціну панським присягам!

Гомоніла старшина і козаки.

Остряниця. Присягнися...

Потоцький. Присягаю.

Остряниця. Іменем господа бога.

Потоцький. Іменем бога.

Остряниця. Присягай іменем короля... забути ворожнечу і повернути права народові.

Потоцький повторює.

Гуня. А тепер дай слово честі.

Потоцький зніжковів і потупив очі.

– Бреше! – почувся голос з юрби.

Слідом за цим криком заgrimів хор і загули дзвони" [2, с. 283].

Лише Тарас Бульба, попередивши своїм криком гетьмана і полковників, відверто заявив: "Не вірте ляхам, продадуть, псяюхи!" І далі О. Довженко повторює гоголівські слова Тараса Бульби, прямо і відверто сказані гетьману та полковникам: "Пом'яніть ще прощальне моє слово. Перед смертною годиною ви згадаєте мене. Думаєте, купили спокій і мир? Думаєте, панувати станете? Будете панувати іншим пануванням. Здеруть з голови твоєї, гетьмане, шкіру, наб'ють половою і повезуть її по ярмарках напоказ. Не вдержите й ви, панове, голів своїх! Пропадете замуровані в кам'яних льохах. А ви, хлопці..." [2, с. 284].

Тараса підтримав весь його полк і деякі козаки з інших полків.

Йдучи за Гоголем, Довженко перетворює слова автора повісті на досить яскраву картину: "Сумні стояли гетьман і полковники: задумалися і мовчали довго, пригнічені якимсь важким передчуттям" [2, с. 284]. Сценарист до цих слів додає текст, якого немає у Гоголя: "Стирчать на кіллі черепа гетьмана і полковників", але подібні відомості про трагічну долю гетьмана і старшин автор повісті подає в іншій формі і в іншому місці.

"А что же Тарас? – запитує Гоголь на завершальних сторінках своєї повісті і відповідає: "А Тарас гулял по всей Польше с своим полком, выжег восемнадцать местечек, близь сорока костелов и уже доходил до Кракова. Много избил он всякой шляхты, разграбил богатейшие и лучшие замки" [1, с. 168]. І далі автор подає детальний опис кривавої трапези Тараса, що була поминками за Остапом.

Цей широкий жорстокий за змістом опис О. Довженко вміщує у три рядки, доповнюючи їх ще двома фразами: "Палає костюл. Тікають ксьондзи, ченці, жінки. Вдираються козаки. Шибениці, і полум'я, і кари.

– Нічого не жалійте! Нічого! – гукав Тарас козакам.

– Це вам, вражі пани, поминки по Остапові!" [2, с. 284–285].

"И такие поминки по Остапе отправлял он в каждом селении, пока польское правительство не увидело, что поступки Тараса были побольше чем обыкновенное разбойничество, и тому же самому Потоцкому поручено было с пятью полками поймать непременно Тараса. Шесть дней уходили козаки проселочными дорогами от всех преследований" [1, с. 168]. О. Довженко завершальні сторінки гоголівського тексту використовує повністю, повторюючи під час погоні відомі слова: "Стій! Випала люлька з тютюном! Не хочу, щоб і люлька дісталася вражим панам!", "Ех, старість, старість" та інші, а також зверненні до козаків, які зуміли відірватися від ляхів, стрибнувши з кручі прямо у Дністер: "Прощайте, товариші! – гукав він їм зверху. – Згадуйте мене і на ту весну приїздіть сюди та добре погуляйте. Що, взяли, чортові ляхи? Думаєте, є що-небудь на світі, чого б побоявся козак? Підождіть, настане час, дізнаєтесь ви, що таке православна руська віра. Вже й тепер чують далекі й близькі народи – піднімається з руської землі сила, і не буде в світі сили, яка б не скорилася їй..." [2, с. 286].

О. Довженко у гоголівському тексті замінює слова "русская вера" - на "руська віра" і "подымается из русской земли свой царь" – на "підніметься з руської землі сила", що відповідало історичній правді. О. Довженко під Руською землею розумів Україну. Це мав би

розуміти і Гоголь. Але він вкладав у написані слова "русская земля", "русский царь" своє змістове навантаження, що відповідало його поглядам часу написання другого варіанта повісті.

По-різному у повісті і кіносценарії звучать і останні рядки розповіді. У Гоголя: "А уже огонь подымался над костром, захватывал его ноги и разостлался пламенем по дереву... Да разве найдутся на свете такие огни, муки и такая сила, которая бы пересилила русскую силу!" [1, с. 171].

О. Довженко лише однією фразою завершує розповідь: "Розісла-лося полум'я по дереву й закрило Тараса. Козаки пливли в очеретах і співали про свого отамана. На високій кручі над Дністром догоряло Тарасове вогнище" [2, с. 286].

Так завершилася розповідь про героїчну і трагічну долю Тараса Бульби та його синів Остапа і Андрія, а разом з ними і про справедливу боротьбу козаків, а в цілому всієї української нації за свободу та незалежність своєї Вітчизни.

Порівнюючи два тексти творів Гоголя і О. Довженка, переконуємося, що це не лише прекрасний переклад з російської на українську мову, але і блискуча переробка епічного твору на мову кінодраматургії. А тому О. Довженко використовує такі прийоми, як закадровий голос, напливи, написи на екрані тощо. Замість розповідного тексту з'являються діалоги, полілоги. Сценарист намагається перш за все зберегти зміст гоголівського твору, передати його романтичний аромат, національний дух, наблизити героїв до сучасного глядача. А для цього потрібно було проникнути в глибинну сутність того, що відбувалося на екрані. Нічого другорядного не могло бути. А тому О. Довженко приділяв увагу розкриттю характеру, широти багатства природи запорізьких козаків. Більше за все режисер боявся стилізації, шароварщини, захоплення яким могло заслонити їх справжнє життя.

О. Довженко ставив мету в образах запорожців передати характерні риси українського народу: любов та відданість до Вітчизни та свободи, помножені на ненависть до ворогів народу, своєрідний, неповторний гумор. Спостерігаючи за запорожцями, інші народи світу повинні були сприймати їх як сучасних українців, які продовжували великі героїчні традиції.

Порівняльний текстологічний аналіз дав можливість побачити, що над своїми творами працювали видатні художники слова. О. Довженко у своєму кіносценарії зумів передати дух гоголівської повісті, внести і своє трактування окремих сцен та образів. Слідуючи

за гоголівським текстом, сценарист добре розумів, що його у кіно-творі не можна повністю відтворити, а тому відмовлявся лише від тих описових фрагментів, без яких можна було б обійтися, не збіднюючи майбутній фільм. Масові та панорамні сцени режисер О. Довженко міг би яскраво передати за рахунок операторських знахідок його постійного соратника по праці оператора Данила Демущього. О. Довженко притримувався принципу: якомога точніше і повніше перекласти гоголівський текст на мову екрана. І це кіномитцю вдалося.

Література

1. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений : в 14 т. / Н. В. Гоголь. – М. ; Л. : Изд. АН СССР, 1937–1952.
Т. 2. – В подальшому всі посилання подаються за цим виданням з вказівкою сторінки в тексті.
2. Довженко О. П. Твори : в 5 т. / О. П. Довженко. – К. : Дніпро, 1983.
Т. 1. – 1983. – 439 с. Всі посилання подаються за цим виданням з вказівкою сторінки в тексті.
3. Довженко О. П. Вказ. дж. – Т. 5. – 1983.
4. Волков А. Р. "Тарас Бульба" Н. В. Гоголя и "Тарас Бульба" А. П. Довженко // А. Р. Волков. Творчество Гоголя и современность. – Нежин, 1989.
Ч. II. – 1989. – С. 36–37.
5. Корчагин Ю. Ф. Романтичні традиції Гоголя у творчості Довженка / Ю. Ф. Корчагин // Наследие Гоголя и современность. – Нежин, 1988.
Ч. I. – 1988. – С. 94–95.
6. Самойленко Г. В. Н. В. Гоголь – наш современник / Г. В. Самойленко // Наследие Гоголя и современность. – Нежин, 1988.
Ч. I. – 1988. – С. 3–5.